<u>अस्वीकरण</u>

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षहरुले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषामा जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०२५] ३ एस.सी.आर. ५१६ : २०२५ आईएनएससी ३४७

ओरोभिल फाउन्डेसन विरुद्ध नवरोज केरशास्प मोदी र अन्य
(सन् २०२२ को देवानी पुनरावेदन नं. ५७८१-५७८२)
१७ मार्च २०२५

[बेला एम. त्रिवेदी* र प्रसन्ना बी. वराले, न्यायाधीशहरू]

विचारणीय विषय

राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरणले ओरोभिल टाउनशिपमा सडक निर्माणको सम्बन्धमा पुनरावेदक-फाउन्डेसनलाई निर्देशन दिँदै पारित गरेको फैसलाको शुद्धतासँग सम्बन्धित विषय।

मुख्य बुँदाहरू†

राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण ऐन, २०१० - धारा १४, १५, अनुसूची १ - राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकार - वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न - ओरोभिल टाउनशिप परियोजना - उत्तरदाता नं. १ र २ द्वारा राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण समक्ष पुनरावेदक फाउन्डेसनद्वारा ठूलो संख्यामा रूखहरू काटिएको सम्बन्धमा निवेदन, जसमा पुनरावेदकले गुरु योजनामा उल्लेखित सडकहरूको निर्माण, क्राउन रोड, टाउनशिपको केन्द्रलाई घेर्ने सडक, र बाहिरी चक्रपथमा ध्यान केन्द्रित गरिरहेको र ठूला मेसिनरीहरू प्रयोग गरेर डार्कली जङ्गललाई बाधा पुऱ्याउन चाहेको, जसले वातावरणमा ह्रास ल्याइरहेको आरोप लगाइएको थियो; कि उक्त जग्गाहरू मानिएको जङ्गल अन्तर्गत पर्दछन् र संरक्षणको हकदार थिए - न्यायाधिकरणले ठहर गऱ्यो कि यो स्वीकृति प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि "जङ्गल" को परिभाषा अन्तर्गत आउँदैन; यसले "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गऱ्यो, र ठहर गऱ्यो कि पुनरावेदकद्वारा गरिने कुनै पनि थप गतिविधि आवश्यक पूर्व वातावरणीय स्वीकृति प्राप्त गरेपछि मात्र गर्न अनुमति दिन सकिन्छ र प्रश्नगत क्षेत्रको निरीक्षण गर्न र सडकको चौडाइमा कुनै परिमार्जन गर्न सकिन्छ कि भनी यकिन गर्न एक संयुक्त समिति पनि नियुक्त गऱ्यो, र थप पुनरावेदकलाई एक उचित टाउनशिप योजना तयार गर्न निर्देशन दियो - शुद्धता:

ठहरियो: न्यायाधिकरणले धारा १४ अन्तर्गत क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्नका लागि, यो देखाउनु पर्छ कि वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न, जसमा वातावरण सम्बन्धी कुनै कानूनी अधिकारको कार्यान्वयन समावेश छ, संलग्न छ र त्यस्ता प्रश्नहरू अनुसूची १ मा निर्दिष्ट ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुन्छन् - निवेदकद्वारा न्यायाधिकरण समक्ष उठाइएका वातावरण सम्बन्धी हरेक प्रश्न वा विवादलाई सारभूत प्रश्न मान्न सकिँदैन - न्यायाधिकरणले असाधारण परिस्थितिमा "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गर्ने बहानामा न्यायिक पुनरावलोकनको सीमित क्षेत्रमा प्रवेश गरेर, र सन् २००१ मा नै सक्षम प्राधिकरणद्वारा स्वीकृत भइसकेको र वैधानिक शक्ति र अन्तिमता प्राप्त गरिसकेको गुरु योजनाको कार्यान्वयनमा हस्तक्षेप गरेर पूर्ण रूपमा आफूलाई गलत दिशामा लग्यो - उक्त स्वीकृत गुरु योजनामा उल्लेखित सडकहरूको निर्माण, क्राउन रोड सहित, केही असन्तुष्ट बासिन्दाहरूद्वारा उत्पन्न अवरोधका कारण पूरा हुन नसकेका केही टुक्राहरू बाहेक, पूरा हुने क्रममा रहेको - न्यायाधिकरणले पुनरावेदकलाई उचित टाउनशिप योजना तयार गर्न निर्देशन दिएर आफूलाई गलत दिशामा लग्यो - न्यायाधिकरणद्वारा दिइएका निर्देशनहरू स्पष्ट रूपमा उसको क्षेत्राधिकारको दायरा बाहिर पर्दछन्, विशेष गरी जब ऐनको अनुसूची १ मा निर्दिष्ट कुनै पनि ऐनको कार्यान्वयनमा वातावरण सम्बन्धी कुनै सारभूत प्रश्न

उठेको देखाइएको थिएन, न त अनुसूची-१ मा निर्दिष्ट कुनै पनि ऐनको उल्लङ्घनको आरोप लगाइएको थियो - यसरी, न्यायाधिकरणले क्षेत्राधिकार ग्रहण गरेर र कानूनमा नटिक्ने निर्देशनहरू दिएर गम्भीर त्रुटि गऱ्यो - न्यायाधिकरणद्वारा पारित विवादित आदेशहरू बदर गरी खारेज गरियो। [अनुच्छेद ७, ९, ११, १३, १४, १८, १९]

- लेखक

भारतको संविधान - धारा १४, १९, २१ - स्वच्छ वातावरणको अधिकार विरुद्ध विकासको अधिकार: ठहरियो: यद्यपि यो सत्य हो कि "सावधानीको सिद्धान्त" र "प्रदूषक भुक्तानी सिद्धान्त" देशको वातावरणीय कानूनको हिस्सा हुन्, यो पनि उत्तिकै सत्य हो कि जहाँ स्वच्छ वातावरणको अधिकार धारा १४ र २१ अन्तर्गत प्रत्याभूत मौलिक अधिकार हो, त्यहीं औद्योगिकीकरण मार्फत विकासको अधिकारले पनि विशेष गरी धारा १४, १९ र २१ अन्तर्गत मौलिक अधिकारहरूमा प्राथमिकता दाबी गर्दछ - विकासको अधिकार र स्वच्छ वातावरणको अधिकार बीच सामञ्जस्य स्थापित गर्दै र स्वर्णिम सन्तुलन कायम गर्दै "दिगो विकास" को आवश्यकता छ। [अनुच्छेद १७]

उद्धृत नजिरहरू

टी.एन. गोदावरमन थिरुमुल्पाद विरुद्ध भारत संघ र अन्य [१९९६] सप्लि. ९ एससीआर ९८२ : (१९९७) २ एससीसी २६७; मध्य प्रदेश राज्य विरुद्ध सेन्टर फर इन्भाइरोमेन्ट प्रोटेक्सन रिसर्च एण्ड डेभलपमेन्ट [२०२०] १२ एससीआर ११३९ : (२०२०) ९ एससीसी ७८१; एच.पी. बस-स्ट्यान्ड म्यानेजमेन्ट एण्ड डेभलपमेन्ट अथोरिटी विरुद्ध केन्द्रीय अधिकार प्राप्त समिति [२०२१] १ एससीआर ३४४ : (२०२१) ४ एससीसी ३०९; भेल्लोर सिटिजन्स वेलफेयर फोरम विरुद्ध भारत संघ र अन्य [१९९६] सप्लि. ५ एससीआर २४१ : (१९९६) ५ एससीसी ६४७; एस्सार ओयल लिमिटेड विरुद्ध हलार उत्कर्ष समिति र अन्य [२००४] १ एससीआर ८०८ : (२००४) २ एससीसी ३९२; एन.डी. जयल र अन्य विरुद्ध भारत संघ र अन्य [२००३] सप्लि. ३ एससीआर १५२ : (२००४) ९ एससीसी ३६२ - सन्दर्भित।

ऐनहरूको सूची

भारतको संविधान; ओरोभिल फाउन्डेसन ऐन, १९८८; वन (संरक्षण) ऐन, १९८०; राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण ऐन, २०१०; ओरोभिल (आपतकालीन प्रावधान) ऐन, १९८०; मोडेल टाउन एण्ड कन्ट्री प्लानिङ ऐन, १९६०।

मुख्य शब्दहरूको सूची

राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण; राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरणद्वारा जारी निर्देशनहरू; राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकार; ठूलो संख्यामा रूखहरू काट्नु; सावधानीको सिद्धान्त; संयुक्त समिति; वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न; स्वच्छ वातावरणको अधिकार; विकासको अधिकार; दिगो विकास; जङ्गल; गुरु योजना; ओरोभिल; ग्यालेक्सी मोडेल योजना; मातृमन्दिर; नगर योजना; ओरोभिल नगर विकास परिषद्; ओरोभिल युनिभर्सल टाउनशिप गुरु योजना-परिप्रेक्ष्य २०२५; डार्कली जङ्गल; वातावरणीय स्वीकृति; विशेष ऐन; क्राउन रोड; ब्रुटल्याण्ड रिपोर्ट; प्रदूषक भुक्तानी सिद्धान्त।

मामिला उत्पन्न भएको स्रोत

देवानी पुनरावेदकीय क्षेत्राधिकार: सन् २०२२ को देवानी पुनरावेदन नं. ५७८१-५७८२

राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण, चेन्नईको सन् २०२१ को ओ.ए. नं. २३९ मा भएको मिति २८.०४.२०२२ को फैसला र आदेशबाट उत्पन्न भएको।

पक्षहरूको तर्फबाट उपस्थिति

पुनरावेदकका लागि अधिवक्ताहरू:

आर. वेंकटरमणी, वरिष्ठ अधि./म.न्या., वैभव वेंकटेश, बालाजी श्रीनिवासन

उत्तरदाताहरूका लागि अधिवक्ताहरू:

सुश्री ऐश्वर्या भाटी, ए.एस.जी., ए योगेश्वरन, टी. वी. एस. राघवेन्द्र श्रेयस, निशान्त पाटिल, गुरमीत सिंह मक्कर, निथ्येश नटराज, अजय मारवाह, एम.भी. स्वरूप, विकास मेहता

सर्वोच्च न्यायालयको फैसला / आदेश

<u>फैसला</u>

बेला एम. त्रिवेदी, न्यायाधिश

१. प्रस्तुत पुनरावेदनहरू राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण, चेन्नई (यसपछि "न्यायाधिकरण" भनिने) द्वारा ओ.ए. नं. २३९/२०२१ मा पारित अन्तिम फैसला र आदेश मिति २८.०४.२०२२, र उक्त न्यायाधिकरणद्वारा एम.ए. नं. ६/२०२२ ओ.ए नं. २३९/२०२१ मा पारित अन्तरिम आदेश मिति २७.०७.२०२२ बाट उत्पन्न भएका हुन्। न्यायाधिकरणद्वारा विवादित फैसला मिति २८.०४.२०२२ मा दिइएका निर्देशनहरू निम्नानुसार छन्:-

I. "१२५. परिणाम स्वरूप, यो मौलिक निवेदन आंशिक रूपमा स्वीकृत गरिन्छ र निम्न निर्देशनहरू सहित निस्तारण गरिन्छ: -

(i) पहिलो उत्तरदातालाई कि त हाल उसको कब्जामा रहेको ७७८ हेक्टर जग्गा वा मदरद्वारा परिकल्पना गरिएको १९६३ हेक्टर जग्गाको सम्बन्धमा प्रत्येक क्षेत्र कहाँ अवस्थित हुनेछ, सडकहरू कहाँ निर्माण गरिनेछ, चक्रपथहरूको स्थान र चौडाइ देखाउँदै र थप कुनै सडक निर्माण गरिने भए सो समेत, उद्योगहरूको प्रकृति र अन्य गतिविधिहरू जुन उनीहरूले टाउनशिपमा स्थापना गर्ने अपेक्षा गरिएको छ, उल्लेख गरी एक उचित टाउनशिप योजना तयार गर्न निर्देशन दिइन्छ र यदि यो एकै चरणमा कार्यान्वयन गरिने छैन भने, कति चरणहरूमा उनीहरूले परियोजना पूरा गर्नेछन् भन्ने उल्लेख गरी वातावरणीय स्वीकृति (ईसी) को लागि आवेदन दिन निर्देशन दिइन्छ किनकि यो समय-समयमा संशोधित ईआईए अधिसूचना, २००६ को वस्तु ८ (ख) अन्तर्गत पर्नेछ। तबसम्म उनीहरूलाई परियोजना क्षेत्रमा थप निर्माण कार्य अगाडि नबढाउन निर्देशन दिइन्छ।"

(ii) यसलाई असाधारण परिस्थिति मान्दै, थप गतिविधिको लागि वातावरणीय स्वीकृति (ईसी) प्राप्त गर्नु अघि नै, हामी पहिलो उत्तरदातालाई निम्न शर्तहरूमा क्राउन रोड पूरा गर्न अनुमति दिइरहेका छौं: -

क. यस न्यायाधिकरणद्वारा नियुक्त संयुक्त समिति अर्थात्, (i) सम्बन्धित जिल्लाको जिल्ला हरित समितिका अध्यक्ष रहेका जिल्ला कलेक्टर (ii) प्रधान मुख्य वन संरक्षक (वन बल प्रमुख) र मुख्य वन्यजन्तु संरक्षक, तमिलनाडु राज्यद्वारा खटाइएको वन संरक्षकको पदभन्दा तल नभएको वन अधिकृतले प्रश्नगत क्षेत्रको निरीक्षण गर्ने र उपयुक्त स्थानहरूमा सडकको चौडाइ घटाएर वा थोरै पुनःरेखाङ्कन (यदि आवश्यक भए) गरेर काट्नु पर्ने रूखहरूको संख्या न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ कि भनी यकिन गर्ने, ताकि त्यस क्षेत्रमा हरियाली कायम गर्ने मदरको दृष्टिकोणलाई संरक्षण गर्न सकियोस्।

ख. संयुक्त समितिलाई उक्त क्षेत्रमा कुनै जलाशय/खोलाहरू छन् कि छैनन् र यदि सडक जलाशयबाट भएर जान्छ भने, जलाशय/पानीको प्रवाहलाई असर नगरी उचालेर सडक कसरी निर्माण गर्नुपर्नेछ वा बक्स प्रकारको भेन्ट सहितको सतह-स्तरको कजवे पर्याप्त हुनेछ भनी यकिन गर्न पनि निर्देशन दिइन्छ। यदि यस्तो सिफारिस गरियो भने, त्यो पनि कार्यान्वयन गरिनुपर्नेछ, र पहिलो उत्तरदाताले समितिको सुझाव अनुसार निर्माण कार्य गर्नेछ।

ग. संयुक्त समितिलाई प्रक्रिया पूरा गरी दुई महिनाभित्र पहिलो उत्तरदातालाई प्रतिवेदन बुझाउन निर्देशन दिइन्छ र सो प्राप्त भएपछि, पहिलो उत्तरदातालाई संयुक्त समितिले गरेको सिफारिस बमोजिम रूखहरू भएको विवादित क्षेत्रमा क्राउन रोडको काम गर्न निर्देशन दिइन्छ।
घ. त्यो कार्य सम्पन्न नभएसम्म, पहिलो उत्तरदातालाई सम्पत्तिबाट थप कुनै रूख नकाट्न निर्देशन दिइन्छ। पहिलो उत्तरदाता रूख नभएका बाँकी खण्डहरूमा क्राउन रोडको काम गर्न स्वतन्त्र छ। पहिलो उत्तरदाता कानून बमोजिम कुनै पनि अनाधिकृत कब्जा विरुद्ध कारबाही गर्न पनि स्वतन्त्र छ।

(iii) पहिलो उत्तरदातालाई काटिने रूखहरूको संख्याको १:१० को अनुपातमा रूख रोप्न पनि निर्देशन दिइन्छ, र संयुक्त समितिले सिफारिस गर्ने प्रजातिहरू सडकको छेउमा वा संयुक्त समितिले पहिचान गरेको अन्य क्षेत्रमा रोप्न विचार गर्न सकिन्छ, ताकि वातावरणको संरक्षण गर्न र त्यस क्षेत्रमा हरियाली कायम राख्न सकियोस्।

(iv) परिस्थितिहरूलाई ध्यानमा राख्दै, पक्षहरूलाई निवेदनमा लागेको आ-आफ्नो खर्च व्यहोर्न निर्देशन दिइन्छ।

(v) रजिस्ट्रीलाई यो आदेश यस न्यायाधिकरणद्वारा नियुक्त संयुक्त समितिका सदस्यहरू, प्रधान मुख्य वन संरक्षक (वन बल प्रमुख) र मुख्य वन्यजन्तु संरक्षक, तमिलनाडु राज्य, वातावरण, वन तथा जलवायु परिवर्तन मन्त्रालय (एमओइएफ&सीसी) र वातावरण, वन तथा जलवायु परिवर्तन विभागका अतिरिक्त मुख्य सचिवलाई उनीहरूको जानकारी र निर्देशनहरूको पालनाका लागि सञ्चार गर्न निर्देशन दिइन्छ।"

II. न्यायाधिकरणद्वारा एमए नं. ६/२०२२ मा अन्तरिम आदेश मिति २७.०७.२०२२ पारित गरी निम्न थप निर्देशनहरू दिइयो:

"७. यस बीचमा, यस न्यायाधिकरणद्वारा फैसला मिति २८.०४.२०२२ मार्फत नियुक्त संयुक्त समितिलाई पनि गरिएको कामको प्रकृति र निरीक्षणको समयमा उनीहरूले गरेका अवलोकनहरूको बारेमा प्रतिवेदन पेश गर्न निर्देशन दिइन्छ।"

२. यस न्यायालयले यी पुनरावेदनहरू विचाराधीन रहँदा मिति १३.१२.२०२३ मा निम्न अन्तरिम आदेश पारित गरेको थियो।

"५. उत्तरदाता नं. १ (मौलिक निवेदक) ले मागेको उक्त राहतलाई ध्यानमा राख्दै र न्यायाधिकरणले विवादित आदेशमा दिएका अन्तिम निर्देशनहरूलाई ध्यानमा राख्दै, हाम्रो प्रथम दृष्टिको राय छ कि अनुच्छेद १२५(i) मा समावेश निर्देशन न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकार बाहिर भएकोले, अर्को आदेश नभएसम्म त्यसलाई स्थगन गर्न आवश्यक छ, र सोही अनुसार आदेश दिइन्छ।"

३. ओरोभिलको इतिहासमा प्रस्तावना:-

I. संलग्न मामिलाहरूको मूल्याङ्कन गर्नु अघि, ओरोभिलको इतिहासमा हेर्नु उपयुक्त हुनेछ। सन् १९६५ मा, "मदर" (मिरा अल्फासा, एक फ्रान्सेली महिला), श्री अरविन्द (एक आध्यात्मिक सुधारक, दार्शनिक र शिक्षाविद्) की आध्यात्मिक सहयोगीले, ओरोभिल परियोजना सुरु गर्ने परिकल्पना गरिन्, जसको उद्देश्य एक अन्तर्राष्ट्रिय विश्वव्यापी टाउनशिप स्थापना गर्नु थियो, जहाँ सबै देशका पुरुष र महिलाहरू शान्ति र सद्भावमा, सबै धर्म, सबै राजनीति र सबै राष्ट्रियताहरूभन्दा माथि रहेर बस्न सकुन् र मानव एकतालाई साकार पारून्। ओरोभिल परियोजनाको औपचारिक उद्घाटन "मदर" द्वारा मिति २८.०२.१९६८ मा गरिएको थियो। "मदर" द्वारा दिइएको ओरोभिलको बडापत्र निम्न थियो:

"१. ओरोभिल विशेष रूपमा कसैको होइन। ओरोभिल समग्र मानवताको हो। तर ओरोभिलमा बस्नको लागि व्यक्ति ईश्वरीय चेतनाको इच्छुक सेवक हुनुपर्छ।

२. ओरोभिल कहिल्यै नसकिने शिक्षा, निरन्तर प्रगतिको र कहिल्यै बुढ्यौली नआउने युवावस्थाको स्थान हुनेछ।

३. ओरोभिल विगत र भविष्य बीचको पुल बन्न चाहन्छ। बाहिर र भित्रका सबै आविष्कारहरूको फाइदा उठाउँदै, ओरोभिल साहसपूर्वक भविष्यका उपलब्धिहरूतर्फ उफ्रनेछ।

४. ओरोभिल एक वास्तविक मानव एकताको जीवित मूर्त रूपका लागि भौतिक र आध्यात्मिक अनुसन्धानको स्थल हुनेछ।"

II. ओरोभिलको मौलिक गुरु योजना ग्यालेक्सी आकारमा परिकल्पना गरिएको थियो, र अन्ततः ५०,००० बासिन्दाहरूलाई समायोजन गर्ने योजना बनाइएको थियो, जुन संख्यालाई "मदर" ले मानव एकताको प्रयोगलाई अर्थपूर्ण र महत्त्वपूर्ण आयाम दिन पर्याप्त मानेकी थिइन्। सन् १९६८ मा परिकल्पना गरिएको ग्यालेक्सी मोडेल योजनाको चित्र तल देखाइएको छ:

[छवि स्थान]

III. ओरोभिल परियोजना कानूनी रूपमा पोन्डिचेरीमा रहेको एक परोपकारी संस्था, "श्री अरविन्द सोसाइटी" को परियोजनाको रूपमा सुरु भएको थियो, जुन श्री अरविन्दका विचारहरू फैलाउन सिर्जना गरिएको थियो। ओरोभिलको विकासले प्रारम्भिक केही वर्षहरूमा राम्रो प्रगति देखायो र यो तीव्र गतिमा विकसित भयो। धेरै भारतीय र विदेशीहरू ओरोभिलमा बसोबास गरे र विभिन्न गतिविधिहरूमा समर्पित भए, जसले ओरोभिलका सदस्यहरू बीच एक उल्लेखनीय सद्भाव देखायो, जसले भारत सरकारलाई ओरोभिल स्थापना भएको आदर्शहरूको प्रारम्भिक पूर्तिको वाचा दियो। यसलाई युनेस्को र विश्वका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले पनि प्रोत्साहित गरेका थिए। यद्यपि, सन् १९७३ मा "मदर" को निधन पछि, स्थिति परिवर्तन भयो, र श्री अरविन्द सोसाइटीको काममा कुप्रबन्धन सम्बन्धी धेरै उजुरीहरू भारत सरकारमा प्राप्त हुन थाले। ओरोभिलका अधिकांश

बासिन्दाहरूको अनुरोध पछि, भारत सरकारले ओरोभिल (आपतकालीन प्रावधान) अध्यादेश, १९८० नामक राष्ट्रपति अध्यादेश जारी गऱ्यो, जसलाई पछि ओरोभिल (आपतकालीन प्रावधान) ऐन, १९८० द्वारा प्रतिस्थापित गरियो। अन्ततः, भारत सरकारले ओरोभिल फाउन्डेसन ऐन, १९८८ (यसपछि "ए.एफ. ऐन" भनिने) पारित गरेर ओरोभिलका लागि एक अद्वितीय स्थिति सिर्जना गऱ्यो।

४. ओरोभिल फाउन्डेसनको गठन र यसको स्थायी आदेशहरू-

I. भारत सरकारले ए.एफ. ऐन अन्तर्गत मिति २९.०१.१९९१ मा ओरोभिल फाउन्डेसनलाई एक वैधानिक निकायको रूपमा गठन गर्ने अधिसूचना जारी गऱ्यो, र हाल यो मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (उच्च शिक्षा विभाग) को दायरा अन्तर्गत केन्द्रीय सरकारको उपक्रमको रूपमा छ।

II. अभिलेखबाट देखिनानुसार, सन् १९६८ मा "मदर" द्वारा परिकल्पना गरिएको मौलिक ग्यालेक्सी योजना ओरोभिलमा चार क्षेत्रहरू भएको योजना थियो, जसमा केन्द्रित बल "मातृमन्दिर" थियो। उक्त ग्यालेक्सी योजनालाई सन् १९७२ मा "टाउन प्लान" भनिने पहिलो गुरु योजनाको रूपमा परिमार्जन गरिएको थियो। ए.एफ. ऐनले उक्त ए.एफ. ऐनको धारा १७(ङ) सँग पठित धारा १९(२)(ग) मा परिकल्पना गरिए अनुसार वैधानिक गुरु योजना आवश्यक पर्ने भएकोले, उक्त गुरु योजनालाई सन् १९९९ मा पुनरावेदक फाउन्डेसनको प्रशासकीय बोर्ड र निवासी सभाद्वारा स्वीकृत गरिएको थियो। उक्त सन् १९९९ को गुरु योजनालाई थप सक्षम प्राधिकरण - नगर तथा ग्रामीण योजना संगठन (टीसीपीओ), शहरी विकास मन्त्रालयद्वारा, मोडेल नगर तथा ग्रामीण योजना ऐन अन्तर्गत मिति १५.०२.२००१ मा स्वीकृत गरिएको थियो। उक्त गुरु योजना मिति १६.०८.२०१० मा अधिसूचित गरियो र मिति २८.०८.२०१० मा आधिकारिक राजपत्रमा प्रकाशित गरियो।

III. ए.एफ. ऐनको धारा ११(३) लाई ध्यानमा राख्दै, प्रशासकीय बोर्डले निर्णय गऱ्यो कि ए.एफ. ऐन र त्यस अन्तर्गत बनाइएका नियमहरूको प्रावधानसँग असंगत नहुने "स्थायी आदेशहरू", प्रशासकीय बोर्डले उपयुक्त र आवश्यक ठान्ने विषयहरूमा, समय-समयमा ओरोभिल फाउन्डेसनद्वारा अधिसूचित गरिनेछ। उक्त संकल्पलाई मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (उच्च शिक्षा विभाग) द्वारा भारतको राजपत्र, भाग III मिति ०५.०३.२०११ मा अधिसूचित गरिएको थियो।

IV. उक्त स्वीकृत गुरु योजनाले गुरु योजनाको कार्यान्वयन गर्ने निकायको रूपमा "नगर विकास परिषद्" लाई गुरु योजनाको परिशिष्ट V मा भएको संगठनात्मक संरचना सहित तोकेको हुनाले, प्रशासकीय बोर्डले गुरु योजनाको प्रावधान अनुसार, गुरु योजनाको कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि स्थायी आदेश नं. ६/२०११ मिति ०१.०५.२०११ मार्फत नगर विकास परिषद् गठन गऱ्यो, जुन भारत सरकारको राजपत्र, भाग III, मिति ११.०६.२०११ मा अधिसूचित भएको थियो। उक्त स्थायी आदेश मिति ०१.०५.२०११ लाई स्थायी आदेश नं. १/२०१९ मिति ०४.०६.२०१९ द्वारा प्रतिस्थापित गरियो।

V. पुनः, उक्त स्थायी आदेश मिति ०४.०६.२०१९ लाई स्थायी आदेश नं. १/२०२२ मिति ०१.०६.२०२२ द्वारा प्रतिस्थापित गरियो, जुन भारतको राजपत्र, भाग III, मा १५.०७.२०२२ मा अधिसूचित भएको थियो। मिति ०१.०६.२०२२ मा, ओरोभिल फाउन्डेसनले ओरोभिल नगर विकास परिषद् (एटिडीसी) को पुनर्गठनका लागि कार्यालय आदेश जारी गऱ्यो। पुनरावेदक-फाउन्डेसनले त्यसपछि उक्त मूल स्थायी आदेश मिति ०१.०६.२०२२ को प्रस्तावनामा वैधानिक शक्तिको स्रोत स्पष्ट गर्न र थप्नका लागि स्थायी आदेश नं. १/२०२२ मिति ०१.०६.२०२२ मा एक शुद्धिपत्र

मिति ०७.१२.२०२२ पनि जारी गऱ्यो। उक्त शुद्धिपत्र पनि भारतको राजपत्र, भाग III, मा मिति १०.१२.२०२२ मा प्रकाशित भयो।

५. प्रारम्भिक तथ्यहरू:-

I. उत्तरदाता नं. १ र २ (मौलिक निवेदकहरू) ले न्यायाधिकरण समक्ष ओ.ए. नं. २३९/२०२१ को निवेदन दायर गरेका थिए, जसमा पुनरावेदक-ओरोभिल फाउन्डेसनद्वारा ठूलो संख्यामा रूखहरू काटिएको सम्बन्धमा गुनासो उठाइएको थियो, जसमा अन्य कुराहरूको साथसाथै आरोप लगाइएको थियो कि 'मदर' द्वारा परिकल्पना गरिएको ओरोभिलको गुरु योजनालाई ओरोभिल फाउन्डेसनको प्रशासकीय बोर्डले निवासी सभासँगको परामर्शमा स्वीकृत गरेको थियो, र यसले ओरोभिल युनिभर्सल टाउनशिप गुरु योजना-परिप्रेक्ष्य २०२५ को तयारीमा डोऱ्यायो, जसलाई मानव संसाधन विकास मन्त्रालयले २००१ मा स्वीकृत गऱ्यो। यद्यपि, अब पुनरावेदक-फाउन्डेसनले गुरु योजनामा उल्लेखित सडकहरूको निर्माणमा ध्यान केन्द्रित गरिरहेको थियो, उदाहरणका लागि क्राउन रोड, टाउनशिपको केन्द्रलाई घेर्ने सडक, र बाहिरी चक्रपथ, र ठूला मेसिनरीहरू प्रयोग गरेर डार्कली जङ्गललाई बाधा पुऱ्याउन चाहिरहेको थियो, जसले वातावरणमा ह्रास ल्याइरहेको थियो। उत्तरदाता-मौलिक निवेदकहरूका अनुसार, उक्त जग्गाहरू मानिएको जङ्गल अन्तर्गत पर्दथे, र टी.एन. गोदावरमन थिरुमुल्पाद विरुद्ध भारत संघ र अन्य१ मामिलामा आदेश भए अनुसार संरक्षणको हकदार थिए।

II. त्यसैले उत्तरदाता निवेदकले उक्त ओ.ए. नं. २३९/२०२१ मा निम्न राहतहरू मागेका थिए। "अन्तरिम राहत:

क. पहिलो उत्तरदातालाई प्रस्तावित क्राउन रोड परियोजनाको लागि डार्कली जङ्गल वा ओरोभिलको कुनै पनि क्षेत्रमा कुनै पनि रूख काट्न वा झाडी सफा गर्नबाट रोक लगाउने। ख. मामिलाको हितमा उचित ठान्ने अन्य आदेशहरू जारी गर्ने र न्याय प्रदान गर्ने। मुख्य प्रार्थना:

क. पहिलो उत्तरदातालाई गुरु योजनामा आदेश भए अनुसार स्वीकृत गरिने र त्यस्तो योजनामा आधारित परियोजनाहरू आवश्यक प्रभाव मूल्याङ्कन र सम्भाव्यता अध्ययन पछि वातावरणीय रूपमा दिगो तरिकाले कार्यान्वयन गरिने, वर्तमान जमिनको वास्तविकतामा आधारित र सम्मान गर्ने विस्तृत विकास योजना, जसमा गतिशीलता योजना समावेश छ, तयार गर्न निर्देशन दिने।

१ (१९९७) २ एससीसी २६७

ख. उत्तरदातालाई निवेदकलाई खर्च तिर्न निर्देशन दिने।

ग. मामिलाको हितमा उचित ठान्ने अन्य आदेशहरू जारी गर्ने र न्याय प्रदान गर्ने।"

III. न्यायाधिकरणले प्रारम्भमा आदेश मिति १०.१२.२०२१ मार्फत अन्तरिम आदेश जारी गरी पुनरावेदक-फाउन्डेसनलाई अर्को सुनुवाइको मितिसम्म थप कुनै रूख नकाट्न निर्देशन दियो। उक्त अन्तरिम आदेश त्यसपछि मामिलाको अन्तिम निस्तारण नभएसम्म विस्तार गरियो।

IV. पुनरावेदक-फाउन्डेसन (न्यायाधिकरण समक्ष पहिलो उत्तरदाता) ले निवेदनको ग्राह्यता र निवेदनलाई ग्रहण गर्ने न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकार सहित विभिन्न तर्कहरू उठाउँदै प्रति-शपथपत्र दायर गरेको थियो। विशेष रूपमा तर्क गरिएको थियो कि न त 'जङ्गल' शब्द ओरोभिल बडापत्रमा

न त सन् १९८८ को ऐनमा देखा परेको थियो। ओरोभिल वा यसको कुनै पनि भाग न त जङ्गल थियो न त मानिएको जङ्गल जसलाई वन (संरक्षण) ऐन, १९८० अन्तर्गत संरक्षण वा स्वीकृतिको आवश्यकता पर्दछ।

V. उत्तरदाता नं. ३-भारत संघ मार्फत वातावरण, वन तथा जलवायु परिवर्तन मन्त्रालय (एमओइएफ&सीसी- न्यायाधिकरण समक्ष उत्तरदाता नं. २) ले पनि मन्त्रालयको अडान र भूमिका विस्तृत रूपमा उल्लेख गर्दै र अन्य कुराहरूको साथसाथै तर्क गर्दै प्रति-शपथपत्र दायर गरेको थियो कि देशमा निश्चित श्रेणीका निर्माण र विकास गतिविधिहरू (नयाँ निर्माण परियोजनाहरू र नयाँ औद्योगिक क्षेत्रहरू) को लागि पूर्व वातावरणीय स्वीकृतिको आवश्यकता अनुसूची-१ मा, वस्तु ३० पछि, ईआईए अधिसूचना, १९९४ (त्यस समयमा सञ्चालनमा रहेको) मा अधिसूचना मिति ०७.०७.२००४ मार्फत संशोधन गरी थपिएको थियो। केन्द्र सरकारले वातावरण (संरक्षण) ऐन, १९८६ अन्तर्गत वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन अधिसूचना मिति १४.०९.२००६ जारी गरी वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन अधिसूचना १९९४ लाई खारेज गरेको थियो, जसले सम्बन्धित नियामक प्राधिकरणबाट पूर्व वातावरणीय स्वीकृति आवश्यक पर्दथ्यो। थप तर्क गरिएको थियो कि ओरोभिल परियोजनालाई न्यायाधिकरणले निर्देशन दिए अनुसार वातावरणीय स्वीकृतिको प्रयोज्यताका लागि उक्त नियामक प्राधिकरणले जाँच गरेको थियो र यो पत्ता लाग्यो कि ओरोभिल टाउनशिप परियोजना ईआईए अधिसूचना, १९९४ र यसको २००४ को संशोधनभन्दा धेरै अघिदेखि निर्माणाधीन थियो, र ओरोभिल परियोजनाको पर्याप्त भवन निर्माण कार्य सन् २००१ सम्ममा विभिन्न चरणहरूमा सम्पन्न भइसकेको थियो। तसर्थ, यसलाई अधिसूचना मिति ०७.०७.२००४ को प्रावधानहरू अन्तर्गत नयाँ परियोजना मान्न सकिँदैनथ्यो। विशेष रूपमा तर्क गरिएको थियो कि मौलिक गुरु योजनाबाट टाउनशिप परियोजनाको दायरामा कुनै परिवर्तन भएको थिएन, र त्यस्तै, टाउनशिप परियोजनाले वातावरणीय स्वीकृतिको अनुदानका लागि ईआईए अधिसूचना, २००६ र यसका संशोधनहरूको प्रावधानहरूलाई असर गर्दैनथ्यो।

VI. न्यायाधिकरणले विचारका लागि निम्न बुँदाहरू उठायो। "६५. विचारका लागि उठ्ने बुँदाहरू हुन्:

(i) के निवेदन ग्राह्य छ?

(ii) के यो हदम्यादले बाधित थियो?

(iii) के पहिलो उत्तरदाताको अभिप्रेत गतिविधिलाई निवेदकले दाबी गरे अनुसार कुनै पूर्व वातावरणीय स्वीकृति वा वन (संरक्षण) ऐन, १९८० अन्तर्गत स्वीकृति आवश्यक पर्दछ। यदि तिनीहरू आवश्यक नभए पनि, के वातावरण संरक्षण गर्न "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गरी कुनै निर्देशनहरू जारी गर्न आवश्यक छ र यदि छ भने, जारी गरिने निर्देशनहरूको प्रकृति के हो?"

VII. न्यायाधिकरणले क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्दै अवलोकन गऱ्यो कि परियोजनाको कार्यान्वयनमा वातावरणीय कानूनहरूको कथित उल्लङ्घनको सारभूत प्रश्न संलग्न भएकोले, निवेदन ग्राह्य थियो। एमओइएफ&सीसीले लिएको अडान कि परियोजना सन् २००४ को अधिसूचनाको छुट श्रेणी भित्र पर्नेछ र वातावरणीय स्वीकृति आवश्यक पर्दैन भन्ने कुरासँग असहमत हुँदै, न्यायाधिकरणले ठहर गऱ्यो कि पुनरावेदक-फाउन्डेसनद्वारा गरिने कुनै पनि थप गतिविधि आवश्यक पूर्व वातावरणीय स्वीकृति प्राप्त गरेपछि मात्र गर्न अनुमति दिन सकिन्छ। विवादित क्राउन रोडको सम्बन्धमा, न्यायाधिकरणले अन्य कुराहरूको साथसाथै ठहर गऱ्यो कि क्राउन रोडको अधिकांश भाग पहिले नै सम्पन्न भइसकेको छ र केवल सानो भाग बाँकी छ, र यदि यसलाई पूरा गर्न

अनुमति दिइएन भने, पुनरावेदक-फाउन्डेसनलाई कठिनाइ हुनेछ। न्यायाधिकरणले, प्रश्नगत क्षेत्र टी.एन. गोदावरमनको मामिलामा परिकल्पना गरिए अनुसार जङ्गल हो कि होइन भन्ने प्रश्नमा, ठहर गऱ्यो कि यसलाई जङ्गल मान्न सकिँदैन, किनकि पेश गरिएका कुनै पनि सरकारी कागजातहरूमा, यसलाई जङ्गलको रूपमा व्यवहार गरिएको थिएन, र स्वीकार्य रूपमा यो केही प्रजातिहरूको मानव निर्मित वृक्षारोपण थियो।

त्यसैले न्यायाधिकरणले ठहर गऱ्यो कि यो वन (संरक्षण) ऐन, १९८० अन्तर्गत स्वीकृति प्राप्त गर्ने प्रयोजनका लागि "जङ्गल" को परिभाषा अन्तर्गत आउँदैन।

VIII. न्यायाधिकरणले यस्ता निष्कर्षहरू रेकर्ड गरेपछि "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गऱ्यो र पहिले उल्लेख गरिए अनुसार निर्देशनहरू जारी गऱ्यो, विवादित फैसला र आदेश मिति २८.०४.२०२२ मार्फत ओ.ए. नं. २३९/२०२१ मा, र विवादित आदेश मिति २७.०७.२०२२ मार्फत एम.ए. नं. ६/२०२२ मा, जुन यी पुनरावेदनहरूमा पुनरावेदक- फाउन्डेसनद्वारा आक्रमण गरिएको छ।

IX. यो नोट गर्न सकिन्छ कि न्यायाधिकरण समक्षका एक हस्तक्षेपकर्ता, सुश्री नताशा स्टोरीले पनि पुनरावेदक-फाउन्डेसनद्वारा जारी स्थायी आदेश नं. १/२०२२ समावेश भएको अधिसूचना मिति ०१.०६.२०२२ लाई चुनौती दिँदै रिट याचिका नं. २५८८२/२०२२ दायर गरेकी थिइन्, र उक्त रिट याचिकामा पारित आदेशबाट उत्पन्न देवानी पुनरावेदन नं. १३६५१/२०२४ पनि हालको पुनरावेदनहरूको सेटसँगै सुनुवाइ गरिएको थियो। उक्त पुनरावेदन पनि एक छुट्टै फैसलाद्वारा एकैसाथ निर्णय गरिँदैछ।

६. एनजीटी ऐनका वैधानिक प्रावधानहरू I. ऐनको लामो शीर्षकले बताए अनुसार, राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरण ऐन, २०१० (छोटकरीमा "एनजीटी ऐन") वातावरणीय संरक्षण र वन तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतहरूको संरक्षण सम्बन्धी मामिलाहरूको प्रभावकारी र शीघ्र निस्तारणका लागि राष्ट्रिय हरित न्यायाधिकरणको स्थापना गर्न, जसमा वातावरण सम्बन्धी कुनै पनि कानूनी अधिकारको कार्यान्वयन र व्यक्ति तथा सम्पत्तिलाई भएको क्षतिको लागि राहत र क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने र त्यससँग सम्बन्धित र आनुषङ्गिक मामिलाहरू समावेश छन्, अधिनियमित गरिएको थियो। धारा २(१)(एम) ले "वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न" लाई निम्नानुसार परिभाषित गर्दछ:

"२(१)(एम) "वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न" मा यस्तो उदाहरण समावेश हुनेछ, जहाँ,—
(i) कुनै व्यक्तिद्वारा एक विशिष्ट वैधानिक वातावरणीय दायित्वको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन भएको छ जसद्वारा,—
(क) एक व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूह बाहेक ठूलो समुदाय वातावरणीय परिणामहरूद्वारा प्रभावित छ वा प्रभावित हुने सम्भावना छ; वा
(ख) वातावरण वा सम्पत्तिमा भएको क्षतिको गम्भीरता सारभूत छ; वा
(ग) जनस्वास्थ्यमा भएको क्षति व्यापक रूपमा मापन योग्य छ;
(ii) वातावरणीय परिणामहरू एक विशिष्ट गतिविधि वा प्रदूषणको एक बिन्दु स्रोतसँग सम्बन्धित छन्;"

II. उक्त ऐनको अध्याय III न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकार, शक्ति र कारबाहीसँग सम्बन्धित छ। धारा १४ र धारा १५ यसमा न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकारको सम्बन्धमा सान्दर्भिक भएकोले, सोही अनुसार तल उद्धृत गरिएको छ:

"१४. न्यायाधिकरणले विवादहरू समाधान गर्नेछ।-

(१) न्यायाधिकरणलाई ती सबै देवानी मामिलाहरूमा क्षेत्राधिकार हुनेछ जहाँ वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न (वातावरण सम्बन्धी कुनै कानूनी अधिकारको कार्यान्वयन सहित) संलग्न छ र त्यस्तो प्रश्न अनुसूची १ मा निर्दिष्ट ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुन्छ।

(२) न्यायाधिकरणले उप-धारा (१) मा उल्लेखित प्रश्नहरूबाट उत्पन्न हुने विवादहरू सुन्नेछ र त्यस्ता विवादहरू समाधान गरी त्यसमा आदेश पारित गर्नेछ।

(३) यस धारा अन्तर्गत विवादको न्यायिक निर्णयका लागि कुनै पनि निवेदन न्यायाधिकरणद्वारा तबसम्म ग्रहण गरिने छैन जबसम्म यो त्यस्तो विवादको कारण पहिलो पटक उत्पन्न भएको मितिले छ महिनाको अवधि भित्र पेश गरिएको छैन:

तर न्यायाधिकरणले, यदि यो सन्तुष्ट छ कि निवेदकलाई पर्याप्त कारणले उक्त अवधि भित्र निवेदन दायर गर्नबाट रोकिएको थियो भने, यसलाई थप साठी दिनभन्दा बढी नहुने अवधि भित्र दायर गर्न अनुमति दिन सक्नेछ।

१५. राहत, क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापना।-
(१) न्यायाधिकरणले, एक आदेशद्वारा, प्रदान गर्न सक्नेछ,—
(क) अनुसूची १ मा निर्दिष्ट ऐनहरू अन्तर्गत उत्पन्न हुने प्रदूषण र अन्य वातावरणीय क्षतिका पीडितहरूलाई राहत र क्षतिपूर्ति (कुनै पनि खतरनाक पदार्थ ह्यान्डल गर्दा हुने दुर्घटना सहित);

(ख) क्षतिग्रस्त सम्पत्तिको पुनर्स्थापनाका लागि;

(ग) न्यायाधिकरणले उपयुक्त ठान्ने त्यस्तो क्षेत्र वा क्षेत्रहरूको लागि वातावरणको पुनर्स्थापनाका लागि।

(२) उप-धारा (१) को खण्ड (क), (ख) र (ग) मा उल्लेखित राहत र क्षतिपूर्ति र सम्पत्ति र वातावरणको पुनर्स्थापना सार्वजनिक दायित्व बीमा ऐन, १९९१ (१९९१ को ६) अन्तर्गत भुक्तान गरिएको वा भुक्तान योग्य राहतको अतिरिक्त हुनेछ।

(३) यस धारा अन्तर्गत कुनै पनि क्षतिपूर्ति वा राहत वा सम्पत्ति वा वातावरणको पुनर्स्थापनाको अनुदानका लागि कुनै पनि निवेदन न्यायाधिकरणद्वारा तबसम्म ग्रहण गरिने छैन जबसम्म यो त्यस्तो क्षतिपूर्ति वा राहतको कारण पहिलो पटक उत्पन्न भएको मितिले पाँच वर्षको अवधि भित्र पेश गरिएको छैन:

तर न्यायाधिकरणले, यदि यो सन्तुष्ट छ कि निवेदकलाई पर्याप्त कारणले उक्त अवधि भित्र निवेदन दायर गर्नबाट रोकिएको थियो भने, यसलाई थप साठी दिनभन्दा बढी नहुने अवधि भित्र दायर गर्न अनुमति दिन सक्नेछ।

(४) न्यायाधिकरणले, जनस्वास्थ्य, सम्पत्ति र वातावरणमा भएको क्षतिलाई ध्यानमा राख्दै, दावीकर्ताहरूलाई क्षतिपूर्ति वा राहत प्रदान गर्न र क्षतिग्रस्त सम्पत्ति वा वातावरणको पुनर्स्थापनाका लागि, जसरी उसले उपयुक्त ठान्छ, अनुसूची II मा निर्दिष्ट छुट्टाछुट्टै शीर्षकहरू अन्तर्गत भुक्तान योग्य क्षतिपूर्ति वा राहतलाई विभाजन गर्न सक्नेछ।

(५) यस ऐन अन्तर्गत क्षतिपूर्ति वा राहतको प्रत्येक दावीकर्ताले न्यायाधिकरणलाई कुनै अन्य न्यायालय वा प्राधिकरणमा दायर गरेको निवेदनको बारेमा, वा, यथास्थिति, प्राप्त गरेको क्षतिपूर्ति वा राहतको बारेमा सूचित गर्नेछ।"

III. एनजीटी ऐनको धारा १९ न्यायाधिकरणको प्रक्रिया र शक्तिहरूसँग सम्बन्धित छ, जसमा अन्य कुराहरूको साथसाथै भनिएको छ कि न्यायाधिकरण देवानी प्रक्रिया संहिता, १९०८ द्वारा निर्धारित प्रक्रियाद्वारा बाध्य हुनेछैन, तर प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तद्वारा निर्देशित हुनेछ। यसले यो पनि भन्छ कि न्यायाधिकरण भारतीय प्रमाण ऐन, १८७२ मा समावेश प्रमाणका नियमहरूद्वारा बाध्य हुनेछैन। धारा २० ले व्यवस्था गर्दछ कि न्यायाधिकरणले, कुनै पनि आदेश वा निर्णय वा अधिनिर्णय पारित गर्दा, दिगो विकासका सिद्धान्तहरू, सावधानीको सिद्धान्त र प्रदूषक भुक्तानी सिद्धान्त लागू गर्नेछ।

IV. न्यायाधिकरणलाई धारा १४ र १५ अन्तर्गत राहत प्रदान गर्ने क्षेत्राधिकार भएका ऐनहरू एनजीटी ऐनमा संलग्न अनुसूची-१ मा निर्दिष्ट गरिएका छन्, जुन निम्नानुसार छ:

"अनुसूची १
[धारा १४(१), १५(१), १७(१)(क), १७(२),
१९(४)(ञ) र ३४(१) हेर्नुहोस्]
१. जल (प्रदूषण निवारण तथा नियन्त्रण) ऐन, १९७४;
२. जल (प्रदूषण निवारण तथा नियन्त्रण) उपकर ऐन, १९७७;
३. वन (संरक्षण) ऐन, १९८०;
४. वायु (प्रदूषण निवारण तथा नियन्त्रण) ऐन, १९८१;
५. वातावरण (संरक्षण) ऐन, १९८६;
६. सार्वजनिक दायित्व बीमा ऐन, १९९१;
७. जैविक विविधता ऐन, २००२।"

विश्लेषण:

७. धारा १४ बाट देखिनानुसार, न्यायाधिकरणलाई ती सबै देवानी मामिलाहरूमा क्षेत्राधिकार छ जहाँ वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न, जसमा वातावरण सम्बन्धी कुनै कानूनी अधिकारको कार्यान्वयन समावेश छ, संलग्न छ र त्यस्तो प्रश्न अनुसूची १ मा निर्दिष्ट ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुन्छ। तसर्थ, न्यायाधिकरणले धारा १४ अन्तर्गत क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्नका लागि, यो देखाउनु पर्छ कि (१) वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न, जसमा वातावरण सम्बन्धी कुनै कानूनी अधिकारको कार्यान्वयन समावेश छ, संलग्न छ; र (२) त्यस्ता प्रश्नहरू अनुसूची १ मा निर्दिष्ट ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुन्छन्। ऐनको धारा २(१)(एम) मा परिभाषित "वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न" शब्दले, अन्य कुराहरूको साथसाथै, त्यस्तो प्रश्न समावेश गर्नेछ जहाँ कुनै व्यक्तिद्वारा एक विशिष्ट वैधानिक वातावरणीय दायित्वको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन भएको छ जसद्वारा (क) व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूह बाहेक ठूलो समुदाय वातावरणीय परिणामहरूद्वारा प्रभावित छ वा प्रभावित हुने सम्भावना छ; वा (ख) वातावरण वा सम्पत्तिमा भएको क्षतिको गम्भीरता सारभूत छ; वा (ग) जनस्वास्थ्यमा भएको क्षति व्यापक रूपमा मापन योग्य छ। सारभूत प्रश्नमा एक विशिष्ट गतिविधि वा प्रदूषणको एक बिन्दु स्रोतसँग सम्बन्धित वातावरणीय परिणामहरू पनि समावेश हुनेछन्। उक्त परिभाषालाई ध्यानमा राख्दै पनि न्यायाधिकरणले क्षेत्राधिकार प्रयोग गर्नु अघि आफूलाई सन्तुष्ट पार्नु पर्छ कि अनुसूची १ मा

निर्दिष्ट कुनै पनि ऐनमा समावेश कुनै विशिष्ट वैधानिक वातावरणीय दायित्वहरूको उल्लङ्घन वा कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित सारभूत प्रश्न संलग्न छ।

८. हालै मध्य प्रदेश राज्य विरुद्ध सेन्टर फर इन्भाइरोमेन्ट प्रोटेक्सन रिसर्च एण्ड डेभलपमेन्ट,२ को मामिलामा यस न्यायालयले निम्नानुसार ठहर गऱ्यो:

"४२. एनजीटी ऐनको धारा २(१)(एम) मा "वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न" को परिभाषालाई ध्यानमा राख्दै, विद्वान न्यायाधिकरणले कुनै पनि विशिष्ट वैधानिक वातावरणीय दायित्वको उल्लङ्घनको प्रश्नको जाँच र निर्णय गर्न सक्छ, जसले व्यक्तिहरूको समूह, वा ठूलो समुदायलाई असर गर्छ वा असर गर्ने सम्भावना छ।

४३. एनजीटी ऐनको धारा १४ अन्तर्गत शक्ति प्रयोग गर्नका लागि, वातावरण सम्बन्धी कुनै पनि कानूनी अधिकार सहित कानूनको सारभूत प्रश्न संलग्न हुनुपर्छ र त्यस्तो प्रश्न निर्दिष्ट ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुनुपर्छ।

४४. कुनै पनि विशिष्ट वैधानिक वातावरणीय दायित्वको उल्लङ्घनले कानूनको सारभूत प्रश्नलाई जन्म दिन्छ र अनुसूची १ मा निर्दिष्ट ऐनहरू अन्तर्गत केवल वैधानिक दायित्वहरूलाई मात्र होइन। यद्यपि, प्रश्न अनुसूची १ मा निर्दिष्ट एक वा बढी ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुनुपर्छ।"

यस्तै दृष्टिकोण एच.पी. बस-स्ट्यान्ड म्यानेजमेन्ट एण्ड डेभलपमेन्ट अथोरिटी विरुद्ध केन्द्रीय अधिकार प्राप्त समिति ३ को मामिलामा पनि लिइएको छ।

२ (२०२०) ९ एससीसी ७८१
३ (२०२१) ४ एससीसी ३०९

९. माथि उल्लेखितबाट, यो स्पष्ट छ कि निवेदकद्वारा न्यायाधिकरण समक्ष उठाइएको वातावरण सम्बन्धी हरेक प्रश्न वा विवादलाई सारभूत प्रश्न मान्न सकिँदैन। यो धारा २(१)(एम) मा परिकल्पना गरिए अनुसार वातावरण सम्बन्धी सारभूत प्रश्न हुनुपर्छ, र त्यस्तो सारभूत प्रश्न अनुसूची १ मा निर्दिष्ट कुनै पनि ऐन/ऐनहरूको कार्यान्वयनबाट उत्पन्न हुनुपर्छ। यद्यपि प्रमाणको कडा कानून न्यायाधिकरण समक्ष दायर गरिएका मामिलाहरूमा लागू नहुन सक्छ, निवेदकले आफ्नो निवेदनमा अनुसूची १ मा निर्दिष्ट विशेष ऐनको उल्लङ्घनको विशेष रूपमा आरोप लगाउँदै सारभूत प्रश्न उठाउनु पर्छ।

१०. जहाँसम्म प्रस्तुत पुनरावेदनका तथ्यहरूको सवाल छ, माथि उल्लेख गरिए अनुसार, उत्तरदाताहरू (मौलिक निवेदकहरू) को उनीहरूको ओ.ए. मा एकमात्र गुनासो पुनरावेदक-फाउन्डेसनले गुरु योजनामा उल्लेखित सडकहरू निर्माण गरिरहेको सम्बन्धमा थियो जुन फाउन्डेसनको प्रशासकीय बोर्ड र मानव संसाधन विकास मन्त्रीद्वारा २००१ मा नै स्वीकृत भइसकेको थियो, र २०१० मा आधिकारिक राजपत्रमा प्रकाशित भएको थियो। मौलिक निवेदनमा लगाइएको आरोप थियो कि उक्त सडकहरू, विशेष गरी क्राउन रोड, वा टाउनशिपको केन्द्रलाई घेर्ने सडक, र एक बाहिरी चक्रपथ निर्माण गर्दा, डार्कली जङ्गल भनेर चिनिने जङ्गल क्षेत्र नष्ट गरिँदै थियो। उत्तरदाताहरूका अनुसार, उक्त क्षेत्रलाई मानिएको जङ्गलको रूपमा व्यवहार गरिनु पर्ने थियो र टी.एन. गोदावरमनको मामिलामा आदेश भए अनुसार संरक्षण गरिनु पर्ने थियो। उक्त

नाङ्गो आरोपहरू बाहेक, अनुसूची १ मा निर्दिष्ट कुनै पनि ऐनको कुनै उल्लङ्घन सम्बन्धी अन्य कुनै आरोप थिएन।

११. महत्त्वपूर्ण कुरा, न्यायाधिकरणले विवादित फैसलाको अनुच्छेद ११८ मा अन्य कुराहरूको साथसाथै अवलोकन गर्दै उत्तरदाताहरूद्वारा उठाइएका उक्त आरोपहरूलाई विशेष रूपमा अस्वीकार गऱ्यो कि उक्त क्षेत्रलाई जङ्गल मान्न सकिँदैन, किनकि पेश गरिएका कुनै पनि सरकारी कागजातहरूमा, यसलाई जङ्गलको रूपमा व्यवहार गरिएको थिएन र जङ्गलको रूपमा देखाइएको पनि थिएन, र त्यो स्वीकार्य रूपमा, केही प्रजातिहरूको मानव निर्मित वृक्षारोपण थियो, र तसर्थ, यो वन (संरक्षण) ऐन, १९८० अन्तर्गत स्वीकृति प्राप्त गर्ने उद्देश्यका लागि जङ्गलको परिभाषा अन्तर्गत आउँदैन। उत्सुकतापूर्वक, प्रश्नगत क्षेत्रलाई जङ्गल मान्न सकिँदैन र वन (संरक्षण) ऐन अन्तर्गत कुनै स्वीकृति आवश्यक छैन भनी ठहर गरिसकेपछि, न्यायाधिकरणले "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गर्दै अगाडि बढ्यो र प्रश्नगत क्षेत्रको निरीक्षण गर्न र सडकको चौडाइमा कुनै परिमार्जन गर्न सकिन्छ कि भनी यकिन गर्न एक संयुक्त समिति नियुक्त गऱ्यो, र थप पुनरावेदक-फाउन्डेसनलाई उनीहरूको कब्जामा रहेको क्षेत्र र "मदर" द्वारा परिकल्पना गरिएको क्षेत्रको सम्बन्धमा एक उचित टाउनशिप योजना तयार गर्न निर्देशन दियो।

१२. हाम्रो विचारमा, न्यायाधिकरणले असाधारण परिस्थितिमा "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गर्ने बहानामा न्यायिक पुनरावलोकनको सीमित क्षेत्रमा प्रवेश गरेर, र सन् २००१ मा नै सक्षम प्राधिकरणद्वारा स्वीकृत भइसकेको गुरु योजनाको कार्यान्वयनमा हस्तक्षेप गरेर पूर्ण रूपमा आफूलाई गलत दिशामा लगेको छ। पहिले उल्लेख गरिए अनुसार, १९६८ मा "मदर" द्वारा परिकल्पना गरिएको मौलिक ग्यालेक्सी योजना ओरोभिलमा ४ क्षेत्रहरू भएको संरचना थियो जसमा केन्द्रित बल, "मातृमन्दिर" थियो। उक्त ग्यालेक्सी योजनालाई १९७२ मा "टाउन प्लान" भनिने पहिलो गुरु योजनाको रूपमा परिमार्जन गरिएको थियो। ओरोभिल फाउन्डेसन ऐनले धारा १७(ङ) सँग पठित धारा १९(२)(ग) मा परिकल्पना गरिए अनुसार वैधानिक गुरु योजना आवश्यक पर्ने भएकोले, उक्त गुरु योजनालाई १९९९ मा पुनरावेदक फाउन्डेसनको प्रशासकीय बोर्डद्वारा स्वीकृत गरिएको थियो, र थप सक्षम प्राधिकरण-नगर तथा ग्रामीण योजना संगठन, शहरी विकास मन्त्रालयद्वारा १५.०२.२००१ मा स्वीकृत गरिएको थियो। उक्त गुरु योजना १६.०८.२०१० मा अधिसूचित पनि गरियो र २८.०८.२०१० मा आधिकारिक राजपत्रमा प्रकाशित गरियो।

१३. यसरी, उक्त गुरु योजना २००१ मा नै सक्षम प्राधिकरणद्वारा स्वीकृत भइसकेकोले वैधानिक शक्ति र अन्तिमता प्राप्त गरिसकेको थियो। त्यसबेलादेखि आजसम्म ओरोभिलमा करिब २००० भन्दा बढी सारभूत निर्माण/विकासहरू भएका छन्। उक्त स्वीकृत गुरु योजनामा उल्लेखित सडकहरूको निर्माण, क्राउन रोड, टाउनशिपको केन्द्रलाई घेर्ने सडक र एक बाहिरी चक्रपथ सहित, केही असन्तुष्ट बासिन्दाहरू जस्तै उत्तरदाताहरूद्वारा उत्पन्न अवरोधका कारण पूरा हुन नसकेका केही टुक्राहरू बाहेक, पूरा हुने क्रममा रहेको अवस्थामा, न्यायाधिकरणले पुनरावेदकलाई उचित टाउनशिप योजना तयार गर्न निर्देशन दिएर पूर्ण रूपमा आफूलाई गलत दिशामा लग्यो। यो पनि नोट गर्न महत्त्वपूर्ण छ कि ओरोभिल फाउन्डेसन ऐन ओरोभिलका उपक्रमहरूको अधिग्रहण र हस्तान्तरणको व्यवस्था गर्न र त्यस्ता उपक्रमहरूलाई यसको मौलिक बडापत्र अनुसार ओरोभिलको राम्रो व्यवस्थापन र थप विकासका लागि दीर्घकालीन व्यवस्था गर्न र त्यससँग सम्बन्धित र आनुषङ्गिक उद्देश्यका लागि स्थापित फाउन्डेसनमा निहित गर्न अधिनियमित गरिएको एक विशेष ऐन हो। उक्त ऐनको धारा २७ अनुसार, उक्त ऐनका प्रावधानहरू त्यस समयमा लागू रहेको कुनै अन्य कानूनमा वा ऐन बाहेक कुनै कानूनको आधारमा प्रभाव राख्ने कुनै लिखतमा, वा कुनै न्यायालय, न्यायाधिकरण वा अन्य प्राधिकरणको कुनै डिक्री वा आदेशमा

त्यससँग असंगत कुनै कुरा समावेश भए तापनि प्रभावकारी हुनेछन्। यसरी, ए.एफ. ऐनको अधिभावी प्रभावलाई ध्यानमा राख्दै पनि एनजीटी ऐनको धारा १४ अन्तर्गत सीमित क्षेत्राधिकार बिना न्यायाधिकरणले जारी गरेको विवादित निर्देशन कानूनमा टिक्न सक्दैन।

१४. न्यायाधिकरणले असाधारण परिस्थितिको बहानामा "सावधानीको सिद्धान्त" लागू गरी विवादित निर्देशनहरू दिँदा आफ्नो क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिर गएको छ। यस घडीमा, यो अत्यन्त सान्दर्भिक छ कि पहिले उल्लेख गरिए अनुसार, वातावरण, वन तथा जलवायु परिवर्तन मन्त्रालयले न्यायाधिकरण समक्ष दायर गरेको आफ्नो शपथपत्रमा आफ्नो अडान स्पष्ट पारेको थियो कि ओरोभिल टाउनशिप परियोजना ईआईए अधिसूचना, १९९४ र यसको २००४ को संशोधनभन्दा धेरै अघिदेखि निर्माणाधीन थियो र त्यसैले २००४ को उक्त अधिसूचना अन्तर्गत नयाँ परियोजना मान्न सकिँदैनथ्यो। यो पनि स्पष्ट पारिएको थियो कि मौलिक गुरु योजनाबाट टाउनशिप परियोजनाको दायरामा कुनै परिवर्तन भएको थिएन र त्यस्तै, टाउनशिप परियोजनाले वातावरणीय स्वीकृतिको अनुदानका लागि ईआईए अधिसूचना, २००६ र यसका संशोधनहरूको प्रावधानहरूलाई असर गर्दैनथ्यो। फेरि उत्सुकतापूर्वक, न्यायाधिकरणले अभिलेखमा कुनै सामग्री बिना, एमओइएफ&सीसी ले आफ्नो शपथपत्रमा लिएको उक्त अडानलाई पन्छाउँदै, पुनरावेदक-फाउन्डेसनद्वारा गरिने कुनै पनि थप गतिविधि आवश्यक पूर्व वातावरणीय स्वीकृति प्राप्त गरेपछि मात्र गर्न अनुमति दिन सकिन्छ भनी ठहर गऱ्यो, र त्यसपछि प्रश्नगत क्षेत्रको निरीक्षण गर्न र उपयुक्त स्थान ...हरूमा सडकको चौडाइ घटाउन सकिन्छ कि भनी यकिन गर्न संयुक्त समिति नियुक्त गऱ्यो, ताकि काट्नु पर्ने रूखहरूको संख्या न्यूनीकरण गर्न सकियोस्। त्यस्ता निर्देशनहरू स्पष्ट रूपमा न्यायाधिकरणको क्षेत्राधिकारको दायरा बाहिर पर्दछन्, विशेष गरी जब एनजीटी ऐनमा संलग्न अनुसूची १ मा निर्दिष्ट कुनै पनि ऐनको कार्यान्वयनमा वातावरण सम्बन्धी कुनै सारभूत प्रश्न उठेको देखाइएको थिएन। विवादित आदेशमा अनुसूची १ मा निर्दिष्ट कुन प्रावधान र कुन ऐन उल्लङ्घन भयो भन्ने बारे कुनै उल्लेख छैन।

१५. वातावरण संरक्षणमा हालसम्म विकसित भएको कानूनलाई पुन: उल्लेख गर्नु अप्रासंगिक हुनेछैन। भेल्लोर सिटिजन्स वेलफेयर फोरम विरुद्ध भारत संघ र अन्य,४ को ऐतिहासिक फैसलामा भनिएको थियो कि विकास र पारिस्थितिकी एकअर्काका विरोधी हुन् भन्ने परम्परागत अवधारणा अब स्वीकार्य छैन। "दिगो विकास" लाई गरिबी उन्मूलन गर्न र सहयोगी पारिस्थितिक प्रणालीहरूको वहन क्षमता भित्र रहेर मानव जीवनको गुणस्तर सुधार गर्न एक व्यवहार्य अवधारणाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। ब्रुटल्याण्ड रिपोर्टद्वारा परिभाषित "दिगो विकास" को अर्थ "वर्तमानका आवश्यकताहरू पूरा गर्ने विकास जसले भविष्यका पुस्ताहरूलाई उनीहरूको आफ्नै आवश्यकताहरू पूरा गर्ने क्षमतामा सम्झौता गर्दैन।" तसर्थ "दिगो विकास" लाई पारिस्थितिकी र विकास बीचको सन्तुलनकारी अवधारणाको रूपमा प्रथागत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको हिस्सा मानिएको छ।

४ (१९९६) ५ एससीसी ६४७

१६. एस्सार ओयल लिमिटेड विरुद्ध हलार उत्कर्ष समिति र अन्य,५ मा यस न्यायालयले स्टकहोम घोषणापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरूको सन्दर्भ दिँदै, अनुच्छेद २६ र २७ मा धेरै उपयुक्त अवलोकनहरू गरेको थियो, जसलाई तल उद्धृत गर्न सकिन्छ: -

“२६. स्टकहोम घोषणापत्रमा मानवता र यसको वातावरणलाई दिगो बनाउने उद्देश्यका लागि फराकिलो मापदण्ड र दिशानिर्देशहरू दिँदै केही सिद्धान्तहरू उल्लिखित गरिएका थिए। यी मापदण्डहरूमध्ये, केही सिद्धान्तहरू निकालिएका छन् जुन वर्तमान बहसमा सान्दर्भिक छन्।

सिद्धान्त २ ले व्यवस्था गर्दछ कि पृथ्वीका प्राकृतिक स्रोतहरू जसमा हावा, पानी, जमिन, वनस्पति र जीवजन्तु विशेष गरी प्राकृतिक पारिस्थितिक प्रणालीका प्रतिनिधि नमूनाहरू समावेश छन्, वर्तमान र भविष्यका पुस्ताहरूको लाभका लागि उपयुक्त रूपमा सावधानीपूर्वक योजना र व्यवस्थापन मार्फत सुरक्षित गरिनु पर्छ। सोही क्रममा, चौथो सिद्धान्तले भन्छ: "मानिससँग वन्यजन्तु र यसको वासस्थानको सम्पदालाई सुरक्षित गर्न र बुद्धिमानीपूर्वक व्यवस्थापन गर्ने विशेष जिम्मेवारी छ जुन अहिले प्रतिकूल कारकहरूको संयोजनद्वारा गम्भीर रूपमा खतरामा परेको छ। प्रकृति संरक्षण जसमा वन्यजन्तु समावेश छ, त्यसैले, आर्थिक विकासको योजना बनाउँदा महत्त्व पाउनुपर्छ।"

यी दुई सिद्धान्तहरूले आर्थिक विकासको व्यवस्था गर्दा वातावरणका विचारहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने आवश्यकतालाई उजागर गर्दछन्। आर्थिक विकासको आवश्यकतालाई सिद्धान्त ८ मा सम्बोधन गरिएको छ जहाँ भनिएको छ कि "आर्थिक र सामाजिक विकास मानिसका लागि अनुकूल जीवन र काम गर्ने वातावरण सुनिश्चित गर्न र पृथ्वीमा जीवनको गुणस्तर सुधारका लागि आवश्यक अवस्थाहरू सिर्जना गर्न आवश्यक छ"। एकातिर आर्थिक विकास र अर्कोतिर वातावरण संरक्षण बीच सन्तुलन कायम राख्नुपर्ने महत्त्वलाई सिद्धान्त ११ मा फेरि जोड दिइएको छ जसले भन्छ:

"सबै राज्यहरूको वातावरणीय नीतिहरूले विकासशील देशहरूको वर्तमान वा भविष्यको विकास सम्भावनालाई बढाउनुपर्छ र प्रतिकूल असर पार्नु हुँदैन न त तिनीहरूले सबैका लागि राम्रो जीवन अवस्था प्राप्त गर्न बाधा पुऱ्याउनु पर्छ;"

५ (२००४) २ एससीसी ३९२

२७. तसर्थ, यो नै उद्देश्य हो, अर्थात्, एकातिर आर्थिक र सामाजिक आवश्यकताहरू र अर्कोतिर वातावरणीय विचारहरू बीच सन्तुलन कायम गर्नु। तर एक अर्थमा सबै विकास एक वातावरणीय खतरा हो। वास्तवमा, मानवताको अस्तित्व र जनसंख्यामा तीव्र वृद्धि सँगसँगै जनसंख्यालाई दिगो बनाउनका लागि परिणामात्मक मागहरूले खुला जमिनहरूको कंक्रिटिङ, जङ्गल काट्ने, तालहरू भर्ने र जलस्रोतहरूको प्रदूषण र हामीले सास फेर्ने हावामा परिणत भएको छ। यद्यपि, एकातिर विकास र अर्कोतिर वातावरण बीच अनिवार्य रूपमा गतिरोध हुनुपर्छ भन्ने छैन। वातावरण सम्बन्धी सबै कानूनहरूको उद्देश्य दुई बीच सामञ्जस्य सिर्जना गर्नु हुनुपर्छ किनकि कुनै पनि एकलाई अर्कोको वेदीमा बलिदान गर्न सकिँदैन। यो दृष्टिकोण यस न्यायालयले इन्डियन काउन्सिल फर इन्भाइरो-लिगल एक्सन विरुद्ध भारत संघ [(१९९६) ५ एससीसी २८१] मा पनि लिएको थियो, जहाँ भनिएको थियो: (एससीसी पृ. २९६, अनुच्छेद ३१)

"जहाँ आर्थिक विकासलाई पारिस्थितिकीको मूल्यमा वा व्यापक वातावरणीय विनाश र उल्लङ्घन गराएर हुन दिनु हुँदैन; त्यही समयमा पारिस्थितिकी र वातावरण संरक्षण गर्ने आवश्यकताले आर्थिक र अन्य विकासहरूमा बाधा पुऱ्याउनु हुँदैन। विकास र वातावरण दुवै सँगसँगै जानुपर्छ, अर्को शब्दमा, वातावरणको मूल्यमा विकास हुनु हुँदैन र उल्टो पनि, तर वातावरणको संरक्षण सुनिश्चित गर्दै र उचित हेरचाह गर्दै विकास हुनुपर्छ।"

१७. यद्यपि यो सत्य हो कि "सावधानीको सिद्धान्त" र "प्रदूषक भुक्तानी सिद्धान्त" देशको वातावरणीय कानूनको हिस्सा हुन्, यो पनि उत्तिकै सत्य हो कि जहाँ स्वच्छ वातावरणको अधिकार भारतको संविधानको धारा १४ र २१ अन्तर्गत प्रत्याभूत मौलिक अधिकार हो, त्यहीं औद्योगिकीकरण मार्फत विकासको अधिकारले पनि विशेष गरी भारतको संविधानको धारा १४, १९

र २१ अन्तर्गत मौलिक अधिकारहरूमा प्राथमिकता दाबी गर्दछ। तसर्थ विकासको अधिकार र स्वच्छ वातावरणको अधिकार बीच सामञ्जस्य स्थापित गर्दै र स्वर्णिम सन्तुलन कायम गर्दै "दिगो विकास" को आवश्यकता छ। एन.डी. जयल र अन्य विरुद्ध भारत संघ र अन्य,६ मा निम्नानुसार अवलोकन गरिएको छ: -

"२५. तसर्थ, वातावरण र विकासको अधिकार बीचको सहजीवी सन्तुलन कायम राख्नका लागि दिगो विकास सिद्धान्तको पालना एक अनिवार्य शर्त हो। वातावरणको अधिकार एक मौलिक अधिकार हो। अर्कोतर्फ, विकासको अधिकार पनि एक हो। यहाँ "दिगो विकास" को अधिकारलाई एक्लो पार्न सकिँदैन। तसर्थ, "दिगो विकास" को अवधारणालाई धारा २१ अन्तर्गत "जीवन" को अभिन्न अंगको रूपमा व्यवहार गरिनु पर्छ। अन्तरपुस्ता समता (हि.प्र. राज्य वि. गणेश वुड प्रोडक्ट्स [(१९९५) ६ एससीसी ३६३]), सार्वजनिक विश्वास सिद्धान्त (एम.सी. मेहता वि. कमल नाथ [(१९९७) १ एससीसी ३८८]) र सावधानीको सिद्धान्त (भेल्लोर सिटिजन्स [(१९९६) ५ एससीसी ६४७]), जसलाई हामीले हाम्रो वातावरणीय न्यायशास्त्रको अविभाज्य तत्व घोषणा गर्‍यौं, दिगो विकास सुनिश्चित गरेर मात्रै पोषण गर्न सकिन्छ।"

१८. पहिले प्रदर्शन गरिए अनुसार, प्रस्तुत मामिलामा, वातावरण सम्बन्धी कुनै सारभूत प्रश्न उठेको थिएन, न त अनुसूची-१ मा निर्दिष्ट कुनै पनि ऐनको उल्लङ्घनको आरोप लगाइएको थियो। तसर्थ न्यायाधिकरणले क्षेत्राधिकार ग्रहण गरेर र कानूनमा नटिक्ने निर्देशनहरू दिएर गम्भीर त्रुटि गरेको थियो।

६ (२००४) ९ एससीसी ३६२

१९. त्यस दृष्टिकोणबाट, न्यायाधिकरणद्वारा पारित विवादित आदेशहरू क्षेत्राधिकार बिनाको र कानूनी रूपमा नटिक्ने भएकोले बदर र खारेज गरिन योग्य छन्, र एतद्द्वारा खारेज गरिन्छ। पुनरावेदनहरू सोही अनुसार स्वीकृत हुन्छन्।

मामिलाको परिणाम: पुनरावेदनहरू स्वीकृत।

†मुख्य बुँदाहरू तयार पार्ने: निधि जैन